

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

ในบทที่ผ่านมาได้กล่าวถึงผลการประเมินโครงการบ่มเพาะเกษตรกรอนาคตในเขตปฏิรูปที่ดิน ในบทนี้จะกล่าวถึงการสรุป รวมถึงการอภิปรายผล และข้อเสนอแนะ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

5.1 สรุป และอภิปรายผล

การติดตามและประเมินผลครั้งนี้ เก็บข้อมูลจากเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการบ่มเพาะเกษตรกรอนาคตในเขตปฏิรูปที่ดิน จำนวน 16 จังหวัด ในทุกภาคของประเทศ มีเกษตรกรตัวอย่างจำนวน 172 ราย

โครงการบ่มเพาะเกษตรกรอนาคตในเขตปฏิรูปที่ดิน เกิดขึ้นเพราะความกังวลเกี่ยวกับโครงสร้างอายุของเกษตรกรในเขตปฏิรูปที่ดินที่มีแนวโน้มสูงขึ้นทุกปี จึงมีแนวคิดที่จะหาเกษตรกรรุ่นใหม่ ๆ ที่มีความรู้ด้านการเกษตรเข้ามาทดแทนแรงงานภาคการเกษตรที่มีแนวโน้มลดลงทุกปี เข้ามาทำประโยชน์ในพื้นที่ขนาดเล็ก (ไม่เกิน 5 ไร่) ที่สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม จัดสรรให้นำไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดโดยนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาปรับใช้ ให้เกษตรกรสามารถพึ่งพาตนเองได้ โดยเน้นการผลิตที่หลากหลาย เกิดการเรียนรู้ร่วมกันภายในชุมชน รวมถึงการรวมกลุ่มเพื่อการผลิตและการจำหน่าย เพื่อให้เป็นเกษตรกรในอนาคตที่มีคุณภาพต่อไป โดยร่วมมือกับ สำนักงานคณะกรรมการการอาชีวศึกษา ในการให้ความรู้แก่เกษตรกร

งบประมาณที่ใช้ในโครงการทั้งหมดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2550 – 2552 ประมาณ 13 ล้านบาท ซึ่งเป็นงบประมาณ ที่ไม่ได้มาจากแผนงานงบประมาณประจำปี หากแต่เป็นงบประมาณที่ผู้บริหารเจียดจ่าย ให้ในแต่ละครั้ง โดยงบประมาณที่ได้รับเกือบทั้งหมดใช้จ่ายในการฝึกอบรมเกษตรกร ค่าเบี้ยเลี้ยง และค่าปัจจัยการผลิต

เจ้าหน้าที่รับผิดชอบโครงการมีทั้งเจ้าหน้าที่จาก สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค การสร้างความเข้าใจในโครงการในระดับเจ้าหน้าที่แทบไม่เห็นกระบวนการโดยตรงแต่อาศัยการเรียนรู้ร่วมกันกับเกษตรกร โดยเป็นผู้นำเกษตรกรไปเข้าร่วมประชุมหรือกิจกรรมที่เกี่ยวข้อง ก็มีการประชุมชี้แจงทำความเข้าใจร่วมคิดและร่วมแก้ปัญหาไปด้วยกันในโอกาสดังกล่าวทำให้ความเข้าใจของเจ้าหน้าที่ไม่เท่าเทียมกันเนื่องจากเจ้าหน้าที่บางรายไม่ได้เข้าร่วมกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง การรับรู้จึงไม่ทันต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจริง ในทางปฏิบัติส่วนภูมิภาค มีผลอย่างยิ่งต่อความสำเร็จของโครงการ เนื่องจากเป็นเจ้าของพื้นที่การเข้าใจโครงการและการเอาใจใส่ดูแลและสร้างความเข้าใจให้เกษตรกรก็แตกต่างกันตามอัตลักษณ์ของแต่ละบุคคล เช่นเดียวกันกับการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่โครงการเจ้าหน้าที่ส่วนภูมิภาคมีผลต่อการพัฒนาพื้นที่ดำเนินการเป็นอย่างยิ่ง ในพื้นที่จังหวัด ที่เจ้าหน้าที่เอาใจใส่ในการติดต่อขอรับการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ ภายในจังหวัดมักประสบความสำเร็จมากกว่าการขอรับการสนับสนุนงบประมาณจากส่วนกลาง โดยดูได้จากจังหวัดระยอง เป็นต้น

เกษตรกรถือเป็นปัจจัยนำเข้าที่สำคัญของโครงการดังนั้นในเบื้องต้นจึงได้มีการกำหนดให้เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการต้องเป็นผู้มีความรู้ทางการเกษตรไม่ต่ำกว่าระดับ ประกาศนียบัตรวิชาชีพ โดยระยะแรกกับผู้จบการศึกษาจากวิทยาลัยเกษตรและเทคโนโลยีเท่านั้น แต่ต่อมาได้ขยายไปทุกมหาวิทยาลัยทั่วประเทศ ผลการดำเนินงานตั้งแต่ปี 2550 - 2552 ได้เปิดรับสมัครเกษตรกรเข้าร่วมโครงการทั้งหมดจำนวน 6 รุ่น จำนวนเกษตรกรที่สมัครเข้าร่วมโครงการจำนวนทั้งสิ้น 1,567 ราย เข้ารับการฝึกอบรมจำนวน 775 ราย เข้าพื้นที่รองรับจริงจำนวน 426 ราย โดยผลการติดตามเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการภายหลังได้ทดลองเข้าทำกินในพื้นที่จริงมีแนวโน้มลดลงในทุกปี

เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการส่วนใหญ่เป็นเพศชาย (ร้อยละ 78) อายุโดยเฉลี่ยของเกษตรกรประมาณ 37 ปี เกษตรกรส่วนใหญ่อยู่ในช่วงอายุ 40-49 ปี ประมาณเกือบครึ่งหนึ่งของเกษตรกรจบการศึกษาในระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง จำนวนสมาชิกครัวเรือนโดยเฉลี่ยของเกษตรกรประมาณ 3 ราย และมีสมาชิกในครัวเรือนที่เป็นแรงงานทางการเกษตรโดยเฉลี่ยประมาณ 1 ราย

รายได้ทางการเกษตรของเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการโดยเฉลี่ย ประมาณ 60,259 บาทต่อครัวเรือนต่อปี รายได้นอกการเกษตรของเกษตรกรโดยรวมประมาณ 92,607 บาทต่อครัวเรือนต่อปี รายจ่ายในครัวเรือนเกษตรกรโดยเฉลี่ยประมาณ 79,400 บาทต่อครัวเรือนต่อปี เงินออมโดยเฉลี่ยประมาณ 49,222 บาทต่อครัวเรือน ในขณะที่ภาวะหนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรโดยรวมประมาณ 163,131 บาทต่อครัวเรือน

ผลการจัดหาที่ดินรองรับเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการในปี พ.ศ. 2552 สามารถจัดหาพื้นที่รองรับเกษตรกร 585 ราย รวมเนื้อที่ประมาณ 3,735 ไร่ ในพื้นที่ 18 จังหวัด ขนาดพื้นที่รองรับเกษตรกรมีเพียงพอสำหรับเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการโดยสามารถจัดให้เกษตรกรเข้าทำประโยชน์แล้วจำนวน 310 ราย เนื้อที่ที่จัดสรรให้เกษตรกรทั้งสิ้น 1,147 ราย

การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานโดยภาพรวมทั้งโครงการอยู่ในระดับต่ำ เนื่องจากหลายพื้นที่ยังไม่ได้มีการปรับหน้าดินให้เกษตรกร บางจังหวัดยังขาดถนนเข้าแปลง ขาดไฟฟ้า และขาดแหล่งน้ำในการทำการเกษตร ในบางจังหวัดพบว่าสภาพพื้นที่ยังไม่ได้ได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับการประกอบอาชีพทางการเกษตร

การบูรณาการของหน่วยงานภาคี โดยได้รับการสนับสนุนอย่างดีจากวิทยาลัยการเกษตรและเทคโนโลยีที่นอกจากถ่ายทอดองค์ความรู้ให้เกษตรกรแล้ว ในบางจังหวัดเกษตรกรสามารถกลับไปขอคำปรึกษาจากวิทยาลัยการเกษตร ได้หรือบางจังหวัดอาจารย์จากวิทยาลัยออกไปให้ความรู้ เยี่ยมให้กำลังใจแก่เกษตรกร เช่น ในจังหวัดนครราชสีมา จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีหลายหน่วยงานที่อยู่ในระดับจังหวัดร่วมกันพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่โครงการ เช่น กรมชลประทาน กรมพัฒนาที่ดิน การไฟฟ้าส่วนภูมิภาค องค์การบริหารส่วนจังหวัด และองค์การบริหารส่วนตำบล

การอบรมเตรียมความพร้อมการปรับวิถีชีวิตเกษตรกรเข้าเรียนรู้ในพื้นที่จริง โดยเกษตรกรเกือบทั้งหมดเข้าใจเงื่อนไขของโครงการเป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเงื่อนไขในการทดลองทำประโยชน์ในที่ดินเป็นระยะเวลา 2 ปี แล้วจึงจะประเมินผลให้เกษตรกรที่ผ่านเกณฑ์การประเมินผลได้รับหนังสืออนุญาตเข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน (เอกสารสิทธิ ส.ป.ก. 4-01) ซึ่งเป็นที่คาดหวังของเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการ

ในขณะที่การเตรียมความพร้อมของเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบโครงการ ไม่มีคู่มือการปฏิบัติงานที่ชัดเจน แต่ใช้รูปแบบการเรียนรู้ไปพร้อมๆ กับเกษตรกร ในช่วงเวลาที่มีการประชุมหรือการฝึกอบรม นอกจากนี้ มีการตอบข้อสงสัยในขั้นตอนการดำเนินงานโดยการโทรศัพท์

การจัดที่ดินให้เกษตรกรเข้าทำประโยชน์ชั่วคราว สามารถจัดให้เกษตรกรได้ทุกราย โดยการจัดที่ดินมี 2 ลักษณะ คือ แปลงที่ดินทำกินและแปลงที่อยู่อาศัยแยกกัน กับอีกลักษณะหนึ่งคือ รวมแปลงที่ดินทำกินและแปลงที่อยู่อาศัยไว้ด้วยกัน สำหรับขนาดการถือครองที่ดินขึ้นอยู่กับการจัดของแต่ละจังหวัด ระหว่าง 0.75 – 5.00 ไร่ สำหรับการจัดที่ดินให้เกษตรกรเข้าทำกินในแปลงแบบชั่วคราว เมื่อทำกินครบกำหนด 2 ปี เกษตรกรที่ผ่านการประเมินจากคณะกรรมการโครงการก็จะได้รับที่ดินทำกินแบบถาวร (หนังสืออนุญาตเข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน) หรือการทำสัญญาเช่าหรือเช่าซื้อในกรณีที่เป็นที่ดินเอกชน การจัดที่ดินให้เกษตรกรมีประเด็นที่สำคัญคือ พื้นที่ในโครงการมีทั้งที่ดินรัฐและที่ดินเอกชน ซึ่งในกรณีที่ดินเอกชนเกษตรกรต้องทำสัญญาเช่าหรือเช่าซื้อซึ่งหมายถึงต้นทุนที่เพิ่มขึ้นด้วย อีกประเด็นคือแม้ว่าทุกโครงการจะจัดที่ดินให้เกษตรกรขนาดไม่เกิน 5 ไร่ แต่ขนาดแปลงที่ดินมีความแตกต่างกันในแต่ละจังหวัดค่อนข้างมาก

เกษตรกรที่ได้รับการจัดสรรที่ดินจาก สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ได้รับการพัฒนาด้านเกษตรกรเพิ่มเติมในทุกจังหวัดอย่างน้อยจังหวัดละ 1 ครั้ง ซึ่งมีหลายลักษณะการเรียนรู้แต่ที่เป็นที่นิยมคือนำเกษตรกรไปศึกษาดูงานนอกสถานที่ การฝึกอบรมเกษตรกรในด้านต่างๆ โดยบางจังหวัดเกษตรกรสามารถเรียนรู้เพิ่มเติมได้จากวิทยาลัยเกษตรและเทคโนโลยีได้เพิ่มเติม เช่นในจังหวัดเชียงราย นครราชสีมา บุรีรัมย์ เป็นต้น

สำหรับการสนับสนุนเงินทุนที่อยู่ในเงื่อนไขของโครงการ คือค่าเบี้ยเลี้ยง วันละ 150 บาท เป็นระยะ เวลา 3 เดือน ในระหว่างทดลองในพื้นที่จริง และค่าปัจจัยการผลิต รายละ 5,000 บาท โดยเกษตรกรทั้งหมดได้รับเงินตรงตามเงื่อนไขทุกราย อย่างไรก็ตามพบว่าบางจังหวัดมีการเบิกจ่ายให้เกษตรกรล่าช้า การนำเงินค่าปัจจัยการผลิตเกษตรกรส่วนใหญ่ได้รับตามประสงค์ของเกษตรกร ยกเว้นในจังหวัดระยองที่เกษตรกรนำเงินปัจจัยการผลิตที่ได้รับรายละ 5,000 บาท มารวมกลุ่มกันวางระบบน้ำในแปลงการผลิต นอกจากนี้ในบางจังหวัดได้สนับสนุนเงินกู้ยืมที่เป็นกลุ่มวิสาหกิจชุมชน ตั้งแต่ 20,000 – 100,000 บาทต่อราย

จำนวนเกษตรกรที่มีรูปแบบการผลิตที่สอดคล้องตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงมีจำนวนทั้งหมด 41 ราย ประมาณร้อยละ 24 ของตัวอย่างทั้งหมด โดยเกษตรกรในภาคกลางส่วนใหญ่ที่มีรูปแบบการผลิตดังกล่าว จำนวน 18 ราย รองลงมา คือ เกษตรกรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน 16 ราย โดยจำนวนเกษตรกรที่เช่าอยู่อาศัยในพื้นที่โครงการจริง จำนวน 27 ราย หรือประมาณร้อยละ 16 ของจำนวนตัวอย่างทั้งหมด โดยเกษตรกรในภาคกลาง เช่าอยู่อาศัยในพื้นที่โครงการจริงมากที่สุด จำนวน 18 ราย เกษตรกรที่มีรูปแบบการผลิตที่สอดคล้องตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงส่วนใหญ่มีการวางแผนการผลิตที่ต่อเนื่อง นอกจากนี้เกษตรกรเหล่านี้ยังสามารถจัดการผลผลิตและการตลาดได้ด้วยตนเอง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นตลาดท้องถิ่น หรือตลาดชุมชน

จำนวนเกษตรกรที่เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงของเกษตรกรตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงในภาพรวมทั้งประเทศ จำนวน 18 ราย หรือประมาณร้อยละ 10 ของตัวอย่างทั้งหมด โดยพบว่า ผู้นำการเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรในพื้นที่ภาคกลาง โดยทั่วไปเกษตรกรมีการรวมกลุ่มโดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อกู้ยืมเงินเป็นหลัก

ในความคิดเห็นของเกษตรกรส่วนใหญ่เห็นว่าโครงการนี้มีความเป็นไปได้ ซึ่งมาจากหลายปัจจัยได้แก่ ตัวเกษตรกรที่ต้องมีความรักในอาชีพการเกษตร ขยันและอดทน วิธีการใช้ชีวิตที่พอเพียงสามารถสร้างรายได้ให้ครอบครัว การใช้ประโยชน์ในที่ดินให้มีประสิทธิภาพสูงสุด โดยการเลือกรูปแบบการผลิตให้เหมาะสมและควรมีการพัฒนาโครงสร้างขั้นพื้นฐาน

เกษตรกรได้ระบุปัญหาและอุปสรรคของโครงการใน 4 ด้าน คือ ด้านโครงสร้างพื้นฐาน สภาพพื้นที่ที่ไม่เหมาะสมต่อการทำการเกษตร ด้านความรู้และการผลิต รวมทั้งด้านสังคมเศรษฐกิจ

แนวทางแก้ไขปัญหาคือ เร่งพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน และ สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ควรเร่งมอบหนังสืออนุญาตเข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน ให้เกษตรกรโดยเร็วเพื่อเสริมสร้างความมั่นใจของเกษตรกร

ผลการประเมินผลโครงการโดยรวมผ่านเกณฑ์การประเมินผลที่วางไว้ในทุกประเด็น ยกเว้นการพัฒนาโครงสร้างขั้นพื้นฐาน การเตรียมความพร้อมเจ้าหน้าที่ในส่วนภูมิภาค และเกษตรกรได้รับเบี้ยเลี้ยงและค่าปัจจัยการผลิตตรงตามเวลาที่กำหนด

5.2 ข้อเสนอแนะ

จากผลการติดตามมีข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

1) การจัดหาพื้นที่รองรับเกษตรกรแม้ว่าจะมีเพียงพอต่อความต้องการของเกษตรกร แต่ก็มีข้อจำกัดบางประการที่ไม่สามารถดึงดูดใจให้เกษตรกรตัดสินใจใช้ชีวิตในพื้นที่โครงการปัญหาอุปสรรคที่สำคัญ คือ โครงสร้างพื้นฐานที่ยังไม่ได้รับการพัฒนาเท่าที่ควร ส่งผลให้เกิดการเพิ่มต้นทุนให้เกษตรกรในขบวนการผลิต ดังนั้นในการมองหาพื้นที่เป้าหมายในการรองรับเกษตรกรควรมองประเด็นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานประกอบด้วย ทั้งนี้หากเกษตรกรลงมือผลิตได้ตามแผนการผลิตได้อย่างรวดเร็วจะทำให้เกษตรกรมีความมั่นใจ มีรูปแบบการผลิตที่สอดคล้องตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงทำให้เกิดการผลิตที่ยั่งยืน ในหลายพื้นที่ที่ไม่ได้รับการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเท่าที่ควร จำนวนเกษตรกรตัดสินใจในการผลิตในเชิงเดี่ยวในสัดส่วนที่สูง

2) หน่วยงานภาคีในโครงการโดยส่วนใหญ่ยังแยกส่วนกันทำงาน โดยวิทยาลัยการเกษตรและเทคโนโลยีให้องค์ความรู้แก่เกษตรกร และ สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ได้ดำเนินการจัดหาพื้นที่รองรับเกษตรกร จุดต่อของการบูรณาการของหน่วยงานภาคีในระดับภูมิภาค คือ ขาดการประชุมหารือร่วมกันและไม่ได้ชี้แจงในบางประเด็นที่ต่างฝ่ายต่างสงสัยหรือไม่เข้าใจ ดังนั้นจึงควรมีการประชุมในระดับภูมิภาคในแต่ละจังหวัดให้สม่ำเสมอเพื่อสร้างความเข้าใจทั้งสองฝ่าย

3) เกษตรกรที่ผ่านการคัดกรองจะมีความเข้าใจเงื่อนไขของโครงการเกี่ยวกับสิทธิการเข้าทำประโยชน์ในที่ดิน ในทางปฏิบัติพบว่าเกษตรกรที่อยู่ครบตามเงื่อนไขเวลาของโครงการยังไม่ได้รับการ

ประเมินทำให้เกษตรกรมีความเป็นกังวลใจ ดังนั้น สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ควรเร่งกระบวนการประเมินผลให้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะนอกจากสร้างความมั่นใจให้เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการแล้ว ยังเป็นต้นแบบที่ดีให้เกษตรกรรายอื่นๆ ได้เห็นเป็นตัวอย่างของความสำเร็จ

4) การดำเนินงานโครงการควรมีการเตรียมความพร้อมเจ้าหน้าที่ทุกฝ่ายให้มีความเข้าใจถูกต้องตรงกัน และควรมีคู่มือปฏิบัติงานให้เจ้าหน้าที่ปฏิบัติเพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปในทิศทางเดียวกัน

5) การจัดที่ดินให้เกษตรกรมีความแตกต่างกันตามประเภทของที่ดินคือทั้งที่ดินของรัฐ และที่ดินเอกชน การกำหนดขนาดที่ดินถือครองมีความแตกต่างกัน ดังนั้นการจัดที่ดินให้เกษตรกรควรมีเกณฑ์ หรือการอธิบายว่าทำไมการจัดที่ดินให้เกษตรกรในแต่ละพื้นที่จึงมีความแตกต่างกัน ซึ่งควรมีการวางแผนร่วมกันทั้งโครงการเพื่อให้เกิดความยุติธรรม

6) แม้ว่าการสนับสนุนองค์ความรู้ให้แก่เกษตรกรในทุกจังหวัดแต่พบว่าบางจังหวัดต้องมีความรู้มีสอดคล้องกับการสนับสนุนองค์ความรู้ให้เกษตรกร ควรเกิดจากความต้องการของเกษตรกร และสามารถนำไปปฏิบัติได้จริง

7) ควรระมัดระวังในการให้สินเชื่อแก่เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการ เนื่องจากเป็นการได้สิทธิการใช้ประโยชน์ที่ดินชั่วคราว ควรใช้เวลาตรวจสอบความตั้งใจของเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการเพื่อป้องกันการเกิดหนี้สูญ

8) ในกรณีที่เกษตรกรไม่เข้าอยู่ทำประโยชน์ในลักษณะประจำ สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ควรเร่งทำหนังสือเตือนให้เกษตรกรเข้าทำประโยชน์ในที่ดิน หากเกษตรกรไม่สามารถเข้ามาดำเนินการได้ต่อ ควรจัดเกษตรกรรายอื่นเข้าทำประโยชน์แทน นอกจากนี้เกษตรกรรายใดที่สามารถทำการเกษตรตามระยะเวลาที่กำหนดและปฏิบัติตามเงื่อนไขของโครงการ ควรมีการประเมินผลแล้วออกหนังสืออนุญาตเข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน ให้เกษตรกรรายที่ผ่านการประเมินผลดังกล่าวเพื่อสร้างแรงจูงใจให้เกษตรกรได้เห็นภาพการจัดที่ดินที่อย่างถาวร เพื่อเป็นแรงจูงใจให้เกษตรกรที่แท้จริงและสร้างความมั่นใจให้เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการรุ่นต่อไป

9) แม้ว่าสภาพที่ดินมีข้อจำกัด แต่การพัฒนาในส่วนที่เกษตรกรสามารถ ช่วยเหลือตนเองได้โดยไม่ต้องใช้เงินลงทุนในปริมาณมากควรมีการเสนอให้เป็นทางเลือกแก่เกษตรกร เช่น การใช้พลังงานทางเลือก การใช้พลังงานลมในการสูบน้ำเข้าสู่ถังพัก การใช้ตะบันน้ำ การผลิตไฟฟ้าจากโซลาร์เซลล์ ซึ่งมีผลดีในหลายจังหวัด

10) ควรประชาสัมพันธ์ให้หน่วยงานต่างๆ ช่วยกันส่งเสริมในพื้นที่โครงการเพื่อเป็นการให้ความรู้แก่เกษตรกร ในการดำเนินการผลิตตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง และเป็นแนวทางให้เกษตรกรลดต้นทุนการผลิต สามารถพึ่งพาตนเองได้ในที่สุด